

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т.Г.ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ВАСИЛИШИН Олег Васильович

ТВОРЧИСТЬ Б.М.ХАРЧУКА
(еволюція художнього мислення)

10.01.01 – Українська література

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 1997

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00752120 (H)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т.Г.ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ВАСИЛИШИН Олег Васильович

**ТВОРЧІСТЬ Б.М.ХАРЧУКА
(еволюція художнього мислення)**

10.01.01 – Українська література

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 1997

ЛНБ ім. В. Стефаника

Н України

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії літератури та порівняльного літературознавства Тернопільського державного педагогічного інституту.

Науковий керівник - доктор філологічних наук
професор Р.Т.Гром'як

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук
В.О.Мельник

- кандидат філологічних наук
Р.В.Мовчан

Провідна установа - Кіровоградський державний
педагогічний інститут

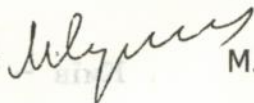
Захист відбудеться "28" травня 1997 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.24.02 при Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України /252601, Київ - 1, вул. М.Грушевського, 4/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України.

Автореферат розіслано "20" квітня 1997 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

М.М.Сулима

AB 37.010

Борис Микитович ХАРЧУК — по-своєму неординарна постать в історії української літератури. Його твори про долю західноукраїнського села на зламних етапах соціальних потрясінь ХХ століття — це художній літопис подій, часто складних, суперечливих людських характерів, гострих конфліктів. Сучасне їх прочитання є відмінним від усталеного, хрестоматійного, позначеного класовим підходом, проте незмінним залишається протиставлення письменником вічних понять добра і зла, любові і ненависті, людяного і нелюдяного, потрабованих у душі народної моралі, народних уявлень про красиве і потворне.

Ім'я Бориса ХАРЧУКА вписано яскравою сторінкою на вітар української культури. Він був з когорти тих, хто наближав національне відродження. Все своє життя і творчість Борис Харчук віддав цій благородній і нелегкій справі, відтворюючи в романах, повістях, оповіданнях народний біль і жадання справжньої волі. Однак, непросте життя прожив письменник в літературі: розпинали його за "безідейні" твори, калічили рукописи, розсипали верстки, знімали з видавничих планів.

В одному з щоденникових записів є такі слова: "Я приречений померти вічним життям і жити вічною смертю". Алогічне твердження. Але воно цілком виправдане: тоталітарна комуністична система, метою якої було нещадне нищення національного, не могла допустити аби хтось мовив слово наперекір. Тим більше, коли це було слово письменника, яке "не просто заявило про своє воскресіння: воно довело на повен голос, що не підвладне ні русифікації, ні полонізації, ні онімечуванню, ні мадяризації, що воно велике слово великого народу"¹ Робота присвячена вивченню прози, яка є різноманітною в тематичному і жанровому аспектах, відзначається своєрідними художніми пошуками.

Зумовлена вимогами часу об'єктивна потреба нового прочитання Харчукових творів визначає актуальність пропонованого дослідження.

Літературну спадщину Б.Харчука частково вже оцінено. Є ґрунтовні огляди його творчості у книгах та журнально-газетних публікаціях К.Волинського, С.Гречанюка, Р.Гром'яка, С.Пінчука, Г.Сивоконя, М.Слабошпицького, Г.Штона, численні відгуки і рецензії

¹ Харчук Б.М. Слово і народ //Прапор. — 1988.- N10.- С. 152.

на окремі книги прозаїка В.Агеєвої, Ю.Покальчука, В.Рожка, В.Стуса, Г.Чернихівського, Ю.Ярмиша, у Волинському державному архіві створено фонд Харчука Б.М.

Однак, наявні публікації мають спорадичний характер і не повною мірою досягають еволюцію художнього мислення письменника. Найменше досліджено стильову манеру Б.Харчука. Відсутні праці про особливості відтворення національного буття українського народу в Харчуковій прозі.

Це дисертаційне дослідження є однією із перших спроб поглибленого аналізу творчості Б.Харчука в ширшому загальнолітературному контексті. Позаяк в оцінці його творчої спадщини часто-густо давалися ознаки тенденційні підходи, виникла потреба дослідити творчість прозаїка з сучасних позицій.

Виявити найбільш характерні особливості еволюції творчої манери письменника є метою даної роботи. Завдання це ускладнюється відсутністю архівних джерел — більшість рукописів не збереглися у зв'язку з ідеологічним тиском на Б.Харчука. Через те досі немає ні монографічного дослідження його творчості, ні літературно-критичного нарису.

Основна мета дисертації — дати об'єктивну та вичерпну оцінку Харчуковій прозі. При цьому дисертант передбачає розв'язати такі завдання:

- визначити жанрово-стильову своєрідність романів, повістей, оповідань прозаїка;
- здійснити порівняльний аналіз двох редакцій роману "Волинь".
- простежити еволюцію художнього мислення в епосі Б.Харчука;

Наукова новизна дисертаційної роботи визначається обраним аспектом дослідження. Цілеспрямований аналіз творчості Б.Харчука не був здійснений у радянському літературознавстві через упереджене ставлення партноменклатурної критики до письменника як одного з чільних представників когорти молодих письменників-шістдесятників.

Методологічною основою дисертаційної роботи є праці вітчизняних, зарубіжних літературознавців з проблем історії та теорії літератури, які виходять із засад історизму.

Основні методи дослідження — проблемно-тематичний аналіз і порівняльно-типологічне вивчення творів митця.

Художньо-образне відображення світу — один з найвищих проявів творчого генія людини, її духовно-практичної діяльності. "В мистецтві і, мабуть, більше ніж будь-де, творчий результат, —

стверджує Л.Новиченко,— невіддільний від способу, яким він досягається, і тим більше — від форми, в якій він естетично існує”.¹

Процес створення цілісної концепції художнього мислення досить складний, однак деякі підходи до її вивчення наявні в монографіях А.Соколова,² Ю.Лотмана,³ М.Бахтіна,⁴ А.Васадзе,⁵ М.Ігнатенка,⁶ Р.Піхманця⁷ та інших.

Є спроби дослідити категорію художнього мислення і в інших працях. М.Наєнко пише, що мислення характеризується “багатоаспектним синтезом пристрастей і думок героя”⁸.

А Г.Белая бачить у ньому “художнє вирішення філософії людського існування, єдності людини і світу”⁹.

Проблема художнього мислення знайшла своє широке відображення у дослідженні Г.В’язовського, який розглядав особливості творчого мислення письменника на історико-літературному матеріалі минулого і сучасного. Він акцентував на тому, що “творче мислення - це процес індивідуально-неповторний”¹⁰.

У монографії Р.Піхманця творча праця письменника розглядається як процес взаємодії тісно пов’язаних моментів: художнього мислення, художньої фантазії та асоціативності. Наголошує дослідник на тому, що “принципова однотипність художнього мислення різних письменників не виключає, а передбачає наявність специфічних прикмет. Саме через цю індивідуально-творчу своєрідність реалізує себе все загальне”¹¹.

1 Новиченко Л.М. Вибрані праці: В 2-х томах.-Т.І-К.,1984.-С.225

2 Соколов А.Н. Внутренняя речь и мышление.-М.,1968.- 248 с.

3 Лотман Ю.А. Структура художественного текста.-М.,1970.-384 с.

4 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества.-М.,1976.- 424 с.

5 Васадзе А.Г. Проблема художественного чувства: Вопросы психологии художественного творчества.-Тбилиси,1978.- 174 с.

6 Ігнатенко М. Генезис сучасного художнього мислення.-К.,1986.-268с.

7 Піхманець Р.В. Психологія художньої творчості.-К.,1991.- 164 с.

8 Наєнко М.К. П’ятиліття українського роману:Літ.крит.нарис.К.,1985.- С.142.

9 Белая Г.К. К проблеме романного мышления —// У кн.:

Советский роман.Новаторство.Поэтика.Типология.- М.,1978.- С.197.

10 В’язовський Г.А.Творче мислення письменника : дослідження.- К.,1982.-С.7 .

11 Піхманець Р.В. Психологія художньої творчості (теоретичні та методологічні аспекти) . К.,1991.- С.127 —128.

Художнє мислення письменника невіддільне від жанрових структур ¹.

Питання специфіки романного мислення стало предметом наукової дискусії в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка під час захисту докторської дисертації В. Дончика. Науковці, зокрема, наголошували, що "романний тип мислення треба сприймати як категорію, котра поєднує в собі весь комплекс творчих завдань романіста: ступінь художнього осягнення макро- і мікросвіту людини в її зв'язках з епохою, людством, добою; характер конфлікту; активність і позиція героя" ².

Цікавою і змістовною була дискусія про особливості романного мислення, що відбулася на IX Міжнародному з'їзді славістів (Київ, вересень 1983), вагоме слово з цього приводу сказали А. Адамович, О. Овчаренко, В. Фащенко та ін.

На форумі славістів зазначалося, що суть романного мислення треба шукати в головній одиниці творчості — в образі головного героя, беручи до уваги ще й особливість зв'язку романного героя з самим творцем його — автором ³.

Часи застою породили особливе художнє мислення, яке через відсутність спеціального терміну Г. Ключек називає "белетристичним" ⁴. Одним із чинників, які його сформували, є настанова на прикрашання дійсності, яка заважала літературі дотримуватися правди життя, шукати адекватні художні засоби для її відображення. Серед інших чинників, що негативно позначилися на загальному художньому рівні нашої прози варто назвати і недостатню цілісність національної культури. Те, що проза В. Винниченка, М. Хвильового, В. Підмогильного, І. Багряного, У. Самчука і ще деяких інших прозаїків 20-30 років, які володіли високою культурою художнього письма, була вилучена із історії літератури, теж негативно відбилося на мистецькому рівні нашої прози.

Зміна художнього мислення залежить не лише від волі митця.

¹ Гром"як Р.Т. Жанр у творчому процесі // Українське літературознавство. Вип.15.-Львів,1972. — С.10 — 14.

² Наєнко М.К. П'ятиліття українського роману:Літ.крит.нарис.К., 1985 — С.143.

³ Актуальні проблеми слов'янського мовознавства в СРСР:Матеріали до IX Міжнародного з'їзду славістів. Київ.,1983 — Збірник оглядів.- М., 1983. — 280 с.

⁴ Ключек Г.Д. У світлі вічних критеріїв. —К.,1989.- С.93.

Воно — результат певної суспільно-політичної формації і нівеляції майже не підлягає. Через це белетризмом позначені не лише кон'юнктурні твори, а й ті, які є надбанням нашої літератури. Одиницям вдалось уникнути напівправди, а отже, і уникнути белетризму. Насамперед, якщо мати на увазі першу половину 80-х років, це стосувалося творчості Б.Харчука та В.Шевчука. Перший завжди міцно стояв на позиціях суворо реалістичної прози, другий — послуговувався принципами так званого "магічного" реалізму.

Руйнація белетристичного мислення можлива за умови наближення до життєвої правди. Художня спадщина Б.Харчука — яскравий приклад служіння саме такій правді.

Отже, на сучасному етапі розвитку української прози ми маємо підстави говорити про "новий тип художньо-філософського мислення, яке переростає рамки фактографізму, стереотип життєпису героя й ширше виходить на рівень державності"¹.

Результати дисертаційного дослідження мають певне наукове та практичне значення для осмислення особливостей літературного процесу 60-80-х років. Аналіз Харчукової творчості, яка реалізувалася у розмаїтих жанрах, виявляє самобутність традиційної письменницької прози. Спостереження та висновки, що містяться в дисертації, можуть бути використані при створенні нових досліджень і навчальних посібників, при читанні історико-літературних курсів з української літератури ХХ століття, в підготовці систем спецсеінарів, а також на відповідних уроках і факультативних заняттях у середній школі.

Апробація роботи. За темою дисертації прочитані доповіді на міжвузівських наукових конференціях (Донецьк — 1992; Одеса-1992; Київ — 1992; Київ — 1994; Черкаси-1996). Основні положення і повний текст дисертації обговорені на спільному засіданні кафедр теорії літератури та порівняльного літературознавства й української літератури Тернопільського державного педагогічного інституту. Результати наукових досліджень відображені у п'яти публікаціях.

Структура дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури і переліку архівних джерел.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ.

У вступі обґрунтовано вибір теми роботи, її актуальність та наукову новизну, визначено ступінь вивченості проблеми, мету,

¹ Логвиненко О.М. Сучасний український роман.-К., 1989.-С.166.

завдання, методологію дослідження.

У розділі "Епос першого періоду творчості — 60-71 р.р.: жанри, конфлікти, характери, стиль, поетика" — розглядаються повісті, новели й оповідання морально-етичного плану. Домінування цієї проблематики в творчості Харчука зумовлене як його індивідуальними уподобаннями і нахилами, так і загальним станом літератури 60-80-х років. Ранні повісті Б.Харчука представлені кількома різновидами: це твори, в яких переважає зображення певного середовища і морально-етичної атмосфери буття героїв у ньому ("З роздоріжжя", "У дорозі", "Станція "Настуся", "Гонок", "Закам'янілий вогонь", "Горохове чудо", "Неслава") і твори, в яких домінує розкриття індивідуальних і типових рис характеру персонажа ("Йосип з гроша здачі", "Зазимки і весни", "Мандри", "Теплий попіл").

Жанр повісті дозволив письменникові виявити найсуттєвіші грані буття героїв, зосередитись на правдивому відтворенні їхніх вчинків. Проаналізувавши твори першої групи, дисертант дійшов висновку, що в них переважає дослідження життя героїв у тісному зв'язку із зовнішніми факторами. Сюжети тут являють собою переплетення картин, які віддзеркалюють загальну атмосферу того чи іншого суспільного прошарку й конкретні події, вчинки, переживання героїв. Творча індивідуальність письменника розкривається в майстерному створенні узагальнюючих характеристик, які визначаються протиріччями між людиною і середовищем. Такий розвиток сюжету передбачає наявність гострого конфлікту, що сприяє проникненню в суть характерів і подій. Енергія художнього конфлікту повістей Б.Харчука черпається із самого життя — безперервного діалектичного процесу — важливого чинника росту і розвитку особистості. Висока напруга конфлікту формує цінні духовні якості героїв повістей. На зростанні конфліктних начал у повістях Б.Харчука й варто акцентувати увагу, оскільки письменник піддавав моральну основу героїв максимальним випробуванням. Йому пощастило поєднати гостроту конфлікту, глибину характерів з тогочасними проблемами суспільного життя. Суттєвою прикметою соціально-побутових конфліктів у повістях Б.Харчука є те, що розв'язання їх позначене такою відкритістю, завдяки якій вони не втрачають своєї актуальності й через багато років.

Повісті другої групи ("Йосип з гроша здачі", "Зазимки і весни", "Мандри", "Теплий попіл"), на думку дисертанта, тяжіють до романної повноти характеротворчих засобів. Оцінка дією і тут є основним прийомом зображення людини, але та чи інша риса характеру уже залежить від конкретної ситуації, яка спонукає до відтворення перемін у характері персонажа. Поєднання внутрішнього і зовнішнього у

зображенні героя, контрастність його оцінок, зумовлених змінами стану персонажа, посилюють багатогранність і аналітичність повістей. Умотивованість і правдивість оповіди диктується як глибиною осягнення соціальних закономірностей, так і відповідно виділеною домінантною рисою характеру персонажа, завдяки чому зростає естетична функціональність різноманітних зображально-виражальних засобів, чіткіше проявляється авторська індивідуальність.

Б.Харчук виступає майстром характеротворення, яке ґрунтується на знанні народного життя, побуту, звичаїв, мови селянства. Примітною особливістю творення характерів у повістях є детальна мовна окресленість кожного образу. Скажімо, Харчуків Йосип належить до тих героїв, які легко запам'ятовуються, його життя й думки, його зовнішність гранично конкретизовані. Критика відразу запримітила цього героя і сказала про нього прихильне слово, визнавши в особі автора вимогливого майстра-стиліста.

Глибинність дитячих характерів автор простежує в постатях Катрі і Данилка ("Зазимки і весни"), які, за авторською концепцією, назавжди збережуть почуття любові до репресованої матері.

Багатогранний характер, унікальний тип поведінки у складних і жорстоких умовах воєнного лихоліття витворений письменником в образі Степанка у повісті "Теплий попіл". Дисертант вказує на спорідненість цього героя з деякими персонажами повістей Гр.Тютюнника, Є.Гуцала, В.Близнеця, В.Дрозда, І.Чендея.

Для поетики ранніх повістей Б.Харчука визначальними є такі жанрово-стильові особливості, які індивідуалізують його принципи створення характерів — виразників соціально-типових прикмет середовища. У сюжетах його творів превалює життя в його природному русі. Через те в полі зору письменника постають буденні ситуації, які дають можливість показати моральну і соціальну атмосферу оточення центрального персонажа. Не менш важливий і спосіб організації оповіді. Часто письменник вводить у твір умовного оповідача. У повістях раннього періоду Б.Харчук будує свою розповідь з явно вираженою установкою на підкреслену простоту, майже на аскетичність засобів подачі матеріалу. Письменник зумисне, цілеспрямовано уникає мальовничо-ефектних словесних образів, витончено-розлогих описів психологічного стану персонажів, ширших пейзажно-емоційних зарисовок.

Визначальною рисою поетики ранніх повістей є реалістичне начало. У кінці 50-х — на початку 60-х років у художній творчості письменник освоює нові життєві факти "цілинної теми" ("Станція"Настуся"), використовує заборонений матеріал про національно-визвольні змагання українського народу ("Помста", "Смак

вишень", "Повстанський кінь", "За плугом", "Біля криниці"), є надзвичайно уважним до селянського побуту (" У дорозі"), ширше охоплює особистий світ людини, не обминає драматичних колізій у її житті ("Йосип з гроша здачі", "Закам'янілий вогонь", "Зазимки і весни"), використовує демонологічні мотиви ("Горохове чудо"), пильніше придивляється до негативних явищ дійсності ("Неслава", "З роздоріжжя").

Таким чином, тяжіння Б.Харчука до жанру повісті пояснюється в першу чергу ситуацією, яка склалася в літературному житті 50-60-их років, а також тим, що саме цей жанр давав можливість оперативніше відгукуватися на характерне, суттєве, визначальне.

Отже, перший період творчості Б.Харчука позначений тяжінням до епічного мислення, порівняно швидким опануванням законів жанру, що й стало підвалиною для його найбільшого романного полотна у тетралогії "Волинь".

Другий розділ дисертаційного дослідження — "Метаморфози письменницької свідомості в умовах тоталітаризму" — присвячено аналізу творів Б.Харчука, написаних у застійні роки.

Тоталітаризм як централістсько — бюрократична структура мав чітку внутрішню ієрархію і повністю підпорядковував собі суспільство. Генезу та вияв цієї проблеми в Україні досліджували В.Мороз, Є.Сверстюк, С.Добренко, С.Грабовський, В.Діброва, І.Дзюба, В.Баран, С.Андрусів та ін. У всіх теоретичних судженнях тоталітаризм тлумачиться як відкрита терористична диктатура найреакційніших кіл буржуазії, що характеризується тотальним втручанням в усі сфери життя суспільства. Більшовизм, використавши традиції адміністративно-командної системи, які у первісній формі сягають раннього середньовіччя, довів її до загальнорепресивного вигляду. В науці було накладено табу на все, що не було діалектико-матеріалістичним. Тим самим логіка розвитку будь-якої науки витіснялася партійністю та класовістю. Мистецтво могло існувати лише в соціалістичних канонах, література послугоувалася штучно сконструйованим принципом соціалістичного реалізму. Згідно з цих настанов література мусила бути соціалістичною за змістом, національною за формою, інтернаціоналістською за характером і духом. Цих правил творчій особистості не так просто було уникнути. Тому митець стояв перед вибором: приймати "нормативну естетику" чи творити наперекір догмам соцреалізму. В останньому випадку письменницька позиція полягала в протистоянні соціальному і ідеологічному тискові ззовні.

Процес переходу до мистецької незалежності — складний і неоднозначний. Усе це дало підставу Р.Іваничукові, озираючись на

історію літератури, чітко поділити українських письменників на три підневільні табори: апологетів, конформістів та нонконформістів.

На думку дисертанта, який користується цією схемою літературного життя України 70-их років, Б.Харчук посів своє місце в правому крилі другого табору.

У дослідженні не ставилося завдання заглиблюватися в усі подробиці Харчукової біографії, однак на деяких гострих життєвих та творчих перипетіях письменника зроблено акценти. Це потрібно було тому, що в більшості літературно-критичних публікацій жодним словом не сказано про родинні витоки митця, а вони, виявляється, проливають світло на деякі нібито невмотивовані "заноси" письменника на життєвій дорозі.

Над письменником постійно тяжіло батькове минуле (участь в ОУН), а це означало, що ярлика ("син націоналіста") йому не позбутися ніколи.

Посилений контроль з боку органів держбезпеки примусив Б.Харчука видати книжку "Чуєш, брате мій" (1959), в якій через відсутність всієї правди про більшовицько-імперський етноцид він використав документи про братовбивства, знищення активістами ОУН окремих інтелігентів зі Східної України.

Значну частину другого розділу дисертації займають міркування про роль інтелігенції в русі опору 1960-80-их років. Це феноменальне явище виникло та існувало протягом майже двадцяти років виключно завдяки зусиллям інтелігенції за край несприятливих соціально-політичних умов.

Однією з причин переслідування Б.Харчука став вихід у світ книги "Зазимки і весни" (1967), яка одразу ж була потрактована як ідейно хибна.

У розділі частково простежено етапи нищівного наступу на українську культуру в "епоху маланчукізму" (1972-1979). За відхилення від класових позицій, від принципу партійності літератури критиці також було піддано повість В.Маняка "Єврика", роман В.Дрозда "Катастрофа", роман Р.Андріяшика "Полт ва", новелу В.Яворівського "Під крилами — весілля", збірку повістей та оповідань І.Чендея "Іван".

Особливий наголос зроблено на розгляді двох публікацій у "Літературній Україні" Ю.Ярмиша та Г.Коновалова (1973), які тенденційно й упереджено намагалися піддати сумніву усю творчу спадщину Б.Харчука. Оцінки цих критиків дисертантом спростовані і кваліфікуються як безпідставні та далекі від аналітико-наукового рівня.

Виразним свідченням письменницького протистояння тоталітаризмові, незважаючи на шантаж партапарату та видавничі перипетії, став роман "Хліб насущний" (1976).

Проаналізований матеріал про "шухлядну творчість" Б.Харчука засвідчив ще одну форму протистояння тоталітаризмові — інакодумство. Доля роману "Межі і безмежжя", повістей "Де профундіс", "Світова верба" ("Безсирітська казка"), оповідань "Смерть у Москві", "Свічка" — характерна ілюстрація сваволі в літературному житті України. Саме через нетрадиційність та неординарність художнього мислення вони не знаходили шлях до читача. А найголовніша причина була в тому, що Б.Харчук розглядав правду як життєтворчу силу, яка неодмінно повертає людину до розуміння сутності світу, осягнення нею глибин самоцінності свого життя. Письменник будував художній світ, прагнучи відтворити національну історію, розібратися в багатоголоссі свого часу.

Своєрідною формою протистояння тоталітаризмові в творчості Б.Харчука було використання "езопівської мови". Так, у "Пастелях про давнє" ("Нерон", "Веселка і тюрма", "Посестри"), що в часи застою не могли з'явитися друком, чи не першим серед українських письменників Б.Харчук в образі Нерона узагальнив риси кривавих диктаторів усіх часів і народів.

Активною формою протистояння тоталітаризмові був також епістолярний жанр¹.

В умовах адміністративно-командної системи, а другий період творчості(1971-1976р.р.) якраз і припадає на цей час, про справжню свободу творчості не могло бути й мови. Тому в плані видання за кількістю книг він є найменш плідним: повісті "Два дні"(1972), "Гонок"(1972), роман "Хліб насущний"(1976). Саме ці твори були тим компромісом, який давав змогу письменникові захистити народну душу та пам'ять історії.

Третій розділ — "Еволюція художнього мислення Б.Харчука третього періоду його творчості"- складається з двох підрозділів: I. Трансформація художнього світу в другій редакції тетралогії "Волинь"(1988) і II. Жанрово-стильові особливості повістей та романів другого та третього періодів творчості.

Дисертант вважає, що в другому прижиттєвому виданні "Волині" Б.Харчука відбився романний досвід письменника. У багатьох аспектах цей досвід протягом 1970-80 р.р. збагатився, що позначилося на еволюції стильової манери письменника. **З а к о н о м і р н і с т ь** звернення Б.Харчука до роману можна було завбачити ще до появи тетралогії — за першими прозовими творами, в яких письменник подав

¹ Роговий Ф. Очисний вогонь душі //Голос України від 13 вересня 1991р.

блискучі зразки народних типів, продемонстрував достеменно знання побуту, звичаїв, лексики.

У принципах побудови роману-тетралогії "Волинь" Б.Харчук спирається на традиційні у нашій літературі сімейні романи-хроніки, в центрі яких — розповідь про долю окремої сім'ї. Відповідає характерові найвагомішого епічного жанру спосіб ліплення образів основних персонажів роману — членів родини Гнатюків, зокрема Петра, Івана, Зіньки, Павла, Гриця, Василини. Ці автономні в своїй життєвій характерності образи змодельовані так, що в їхньому особистому житті, в їхніх долях виявилися найболючіші і найтрагічніші конфлікти епохи.

Споконвічна ідея єдності Східної і Західної України втілюється не тільки в образах комуністів (Івана Гнатюка, Антона Чорнобая), як того вимагав принцип соцреалізму, але і в образі майбутнього заможника Павла Гнатюка: "Купи нам треба держатися, бо як відцураємось один від одного, погинем мов руді миші"¹.

Щоб провідна ідея тетралогії мала виразне художнє вирішення, Б.Харчук трансформує традиційний для українського епосу прийом, відомий нам із думи "Втеча трьох братів з Азова", "Треноса" М.Смотрицького, "Думи про трьох вітрів" П.Тичини, новели "Мати" М.Хвильового, роману "Вершники" Ю.Яновського. За цим прийомом фатальний кінець батьківщини-матері подається письменником як результат чварів між її синами. Утвердження незалежності і єдності батьківщини проводиться через осуд тих її синів, які діють всупереч її інтересам. На жаль, міра художньої переконливості у відтворенні історичних катаклізмів та життєвих перипетій залежала від канонів соціалістичного реалізму, з яким Б.Харчук мусив рахуватися, і який, звичайно ж, сковував його творчі потенції.

Образ наймолодшого Гриця Гнатюка не зазнав у другій редакції художньої трансформації, адже саме цьому героєві довелося спізнати нелегкі уроки становлення націєрозбудовчих процесів. Проте волею автора він так і залишився стояти на скомпроментованих Іванових ідеях більшовизму. Саме Іван Гнатюк уже з першого розділу переживає драму роздвоєння: він вірою і правдою служить більшовикам, сподіваючись від них справжнього визволення для своїх братів-земляків.

У I редакції роману-тетралогії "Волинь" до Івана хилиться молода більшовичка-підпільниця Антоніна. У II редакції письменник

¹ Харчук Б.М. Волинь: Роман у 4 кн.(1-1959,II —1961,III —1963,IV-1966) —К.,1959.-Кн.I.-С.117 (далі посилатимемось на це вид., а також на вид.1988 р.,вказуючи рік, книгу, стор.).

приглушив зайвий романтизм у їхніх стосунках (поїздка у Воркуту на місце заслання Івана).

Докорінно змінився 21 розділ (1988.- Кн.3.-С.165-171). Новизна полягає в тому, що крім Івана Гонти (Гнатюка) та Адама Бронєвського у план операції викрадення польського генерала з таємними документами замість Ярослава Шрамченка введений Гриць Гнатюк.

Ситуації, в яких опиняються брати Гнатюки, їх соціально-політичне протистояння, часом межують з екстремальними. Заможник Павло за три тисячі золотих здатний спалити власну житню ниву. Саме на ній відстрілювалися від осадників його брати Іван та Гриць. Це найбільш характерний приклад втілення епічної традиції літератури й фольклору: і пішов брат на брата.

Еволюція стильової манери Б.Харчука відбилася на численних скороченнях. Уже в I розділі (1988) він цілком виправдано вилучає внутрішній монолог, аби тим самим уникнути неприродної патетики та красномовства (1959.-Кн.І.-С.10. "Бувайте здорові, село і рідня, стежки і доріженьки ..." —... з порепаними ногами дитинства...").

Приглушенням "шекспірівських пристрастей" (за С.Гречанюком) можна назвати зняття з другого видання людиноненависницьких думок Івана Гнатюка: "Не у Віслі, не у Горині, так у Дніпрі ми потопимо шляхту, пихате чванливе панство..." (1959.-Кн.І.-С.10).

Серцевиною роману є образ гнатюківського дуба, який у творі має значення не лише простої персоніфікації, а насамперед є символом невмирущості людського життя.

Звивисті дороги Харчукових героїв формують сюжетну канву тетралогії, спричиняють пругку, схвильовано-бентежну інтонацію її розповіді, яка набагато більше вражає, ніж пластична точність письма.

Кожний порух людської душі у романі знаходить відгук у природі, яка рухає внутрішній сюжет. Герої тетралогії і природа — це єдине ціле. Саме така ознака злиття людини з природою вдосконалюється у Б.Харчука — (особливо у 2-ій редакції "Волині"), що дає підстави визначити домінанту стилю і поетичного світу письменника. На різних етапах становлення прозаїк заново поглиблював його.

Б.Харчук подає своє трактування образу матері, дружини, сестри, невістки. І не лише символічного жіночого образу, а Батьківщини, землі. Васирина — матір, образ, який належить до найвдаліших, художньо довершених у доробку письменника.

"Земля" і "щастя" — провідні стрижні, які в тетралогії ідейно й композиційно сплавлені. Така чітка і глибока концепція в свою чергу зумовила кульмінаційну конденсацію. Частини тетралогії

цементуються між собою, вони підпорядковані ідейно-тематичній основі, внутрішній логіці, природному розвитку характерів Василя, Зіньки, Петра, Гриця й Павла Гнатюків.

У романі "Волинь", крім високої ідейної пристрасті, знаходимо також чимало елементів, які характеризують національне буття українського народу. Події в тетралогії ніби підпорядковані періодам зростання національної свідомості.

Б.Харчук одним із перших в українській літературі заповнив прогалину про добу другої світової війни, змалювавши події визвольних змагань на теренах Волині.

Елементи національного буття, якими насичений 18-ий розділ другої частини першої книги, у новому виданні зазнали переосмислення, а в деяких випадках автор їх вилучив через зневажливий та знижений підтекст ("жовто-синю шматинку", "жовто-синю ганчірку" і т.д.).

Характерна особливість у роботі над другим виданням "Волині"— прагнення до лаконічності й лапідарності стилю.

Народна творчість, передусім народна пісня і легенда, назавжди увійшла в поетичний світ Б. Харчука. У романах, повістях та оповіданнях письменник виявив себе блискучим знавцем фольклору, народної психології, народного мислення. Використання народної пісні як з'єднувальної тканини в композиційній структурі твору та засобу розкриття психології героїв найчастіше пов'язані з нахилом письменника до соціально-значущої поетичної символіки.

Багато розділів у "Волині" починаються описом природи. Якщо в основних повістувальних частинах він дотримується реалістично аналітичної манери письма, то в зачинах і кінцівках, ліричних відступах і пейзажних картинах, у внутрішніх монологіях цілком переходить на поетичний лад. Найважливіша роль відводиться пейзажеві у відтворенні психологічного стану персонажів.

Таким чином, життєва енергія роду Гнатюків дала можливість письменнику на прикладі однієї сім'ї розкрити складність становлення і розвитку нових соціальних і моральних основ дійсності, де переплелися найрізноманітніші сторони селянського життя. Разом з тим слід підкреслити, що "Волинь" писалася під тиском жорстокої самоцензури. Ця обставина вимагала від автора показу боротьби виключно в рамках однієї сім'ї, не обминувши при цьому навіть факту кровопролиття. Саме за такою схемою написано роман "Вершники" Ю.Яновського, новелу "Мати" М. Хвильового. Скористався нею й Б.Харчук, наповнивши її своєю енергією, своїм творчим досвідом.

Провівши своїх героїв через горнило випробувань, письменник тим самим фіксує правду історії в людських вимірах, але це не

вберегло його від спокуси перепрочитання минулого у відповідності з нинішнім розумінням пережитого.

У художньому світі Бориса Харчука історія постає правдивою і значущою. Таке вміння бачити життя в його невпинному русі визначило характер історизму в творчості митця.

Друга редакція "Волині" створювалась в період найбільшої ідейно-художньої зрілості письменника. Ця редакція виявилася глибшою за своїм ідейним наповненням та демократичним пафосом.

Тема духовної деградації та морального розтління — одна з найзлюбоденіших в українській літературі 80-90 — их років. До неї звертається Б.Харчук своїм циклом повістей "Світова верба"(1986), "Мар"яна"("Коляда";1986), "Онук"(1987). Ці три повісті об'єднані композиційно і розкривають три ступені духовної деградації особи.

Письменник позбувся описовості і явив нам психологічно достовірне, ощадне, емоційно містке письмо, продемонстрував володіння різними формами оповіді і широкий діапазон голосу, знайшов стиль, відповідний до теми. Гостра й болюча проблема сирітства дітей матеріалізована в конкретних ситуаціях, конфліктних зіткненнях. Письменник — реаліст, основою творів якого було сучасне і минуле народу в усій його складності і суперечності, прагнув, щоб життєва правда була втілена у досконалу художню форму. Це було творчим кредо Б. Харчука.

Етапними щодо висвітлення кардинальних зламів в історичній долі своєї рідної землі є романи Б.Харчука "Місяць над майданом" (1971; нова редакція — "Майдан", 1981), "Хліб насущний" (1976), "Довга гора" (1979; нова редакція — "Кревняки", 1984).

Хронотоп того історичного повороту проходив надзвичайно складно і драматично. Автор не уникає плюралізму характерів у цій природній протидії, однак раціональне зерно слід шукати у самій логіці розвитку народного життя, одвічному прагненні трудової людини до добробуту. В людинознавчому (навіть ширше — народознавчому) аспекті це й розкривається з великою мірою художньої переконливості у згаданих романах.

Обставини виходу у світ роману Б.Харчука "Хліб насущний" не позбавлені драматизму. Після офіційної обструкції Б.Харчукові залишилось тільки одне — піти на певні поступки й видати твір лояльного характеру.

Від ілюзії "переваг колгоспного ладу", що частково мала місце у "Довгій горі" ("Кревнях"), "Хлібі насущному", автор в останніх життєвих оповіданнях еволюціонував до усвідомлення значимості праці індивідуальної, приватної, він вдався до викривання адміністративно-командної системи.

У підкресленого епіка Б. Харчука поява ліричної повісті "Діана"(1979) сприймається як данина романтизму. У творі відсутній напружений зовнішній сюжет, це — проста, послідовна оповідь про літній відпочинок дівчинки. Тут письменник зосередив свою увагу на духовному зростанні людини. Любов до "братів наших менших" — основа і для людської любові, для доброти, щирості, врешті, для краси почуттів, яка так важко виховується і яка є необхідною умовою справжніх гуманістичних взаємин між людьми.

Із глибокою психологічною достовірністю й майже документальною точністю виписана війна в повістях Б.Харчука "Крижі"(1979), "Невловиме літо"(1981), "Облава"(1983), "Млиновеччина" (1984), "Двоє" (остаточний варіант "Роман і Яринка", 1984).

Передовсім варто відзначити зростлу майстерність у повістях третього періоду творчості (1976-86р.р.): у порівнянні з ранніми творами поступ спостерігається у змалюванні психологічних портретів дітей, обумовленішими стали мотиви їхніх емоційних виявів і вчинків, ще точнішою стала психологічна характеристика героїв.

Герої повістей за навіть найекстремальніших обставин та ситуацій не втрачають справжньої людяності і громадянської честі, їхня самопожертва заради інших часом вивищує образи до біблійського символу.

Заглиблення Б.Харчука в психологію факту, освоєння найтонших механізмів мотивації людської поведінки чітко простежуються в його повістях "Панкрац і Юдка"(1981), "Палагна"(1981), "Сильвестр"(1981), "Соломонія"(1986). Названі іменами головних героїв, вони акумулюють читацьку увагу на сенсі життя окремої людини. Ці твори вирізняються надивовиж тонким аналізом людської психіки.

Еволюція повістєвого жанру найкраще простежується на повісті "Вишневі ночі" (1989). Майстерність Б. Харчука полягає у тому, що він зумів у художньому часі спресувати масштабне зображення епохи сталінізму. Доба відчутна насамперед через протистояння двох ідей, двох ідеологій, які організовані переважно не самими українцями. Часові межі повісті подібні до подвійних рамок: мікрочас зображеної події вписується в макрочас епохи, яку прозаїк змальовує доволі лаконічними штрихами. Овіяне романтикою і зображення фатального епізоду — останніх миттєвостей життя двох закоханих, у серця яких вп"ялися енкаведистська та повстанська кулі. Смерть Олени Мартинюк (на псевдо-Калина) та енкаведиста В"ячеслава Денисенка народжує легенду, але символізує нерозв"язану трагедію. Повість дає уявлення і про особливості творчого методу письменника. Сутність його полягає

в поєднанні елементів реалізму та романтизму.

Провідним же в творчому методі українського прозаїка був реалізм, який найповніше розкрився саме в повістях. Критика засвідчила, що тільки вільне творче мислення виводить українську прозу на вищі морально-філософські орбіти.

У "Висновках" узагальнено результати дослідження художнього світу романів та повістей Б.Харчука.

Він належить до письменників однієї теми, і його справедливо називають літописцем волинського села 1920 — поч.60-их рр., яке стало ареною важливих історичних зрушень (впадає у вічі географічна й антропонімічна прив'язаність до Збаражчини в більшості творів письменника).

У творчості Б.Харчука можна умовно виділити 3 періоди:

1 — 60 — 71 р.р;

2 — 71 — 76 р.р;

3 — 76 — 86 р.р;

За жанровими параметрами домінуючою у творчій спадщині прозаїка є повість. Обраний письменником жанр дає особливу картину розгортання художньої думки. Борис Харчук повість індивідуалізує, надаючи їй неповторних прикмет і відтінків.

Домінантою художнього стилю письменника як особливого вияву його творчого мислення є виняткова увага до подробиць і деталей повсякденного життя і діяльності героїв.

Серед найбільш вдалих засобів творення образів у ранніх повістях виділяються контрастні ситуації, вагомі характеристичні деталі, штрихи поведінки, того чи іншого внутрішнього стану героя, його реакції на новозміни.

Процес ідеологічного тиску не вбив остаточної віри письменника у духовне відродження України. Свідченням цього є роман "Межі і безмежжя", цикл "Проклятих новел", "Пастелей про давнє".

Найбільший епічний твір письменника — роман-тетралогія "Волинь" (1988) відтворює широкі картини боротьби народних мас проти буржуазно-поміщицького гніту Польщі, за соціально-класове визволення, у ньому змальовано трагічні сторінки визвольного руху, опір тоталітарному режиму на західноукраїнських землях, показано повсякденні проблеми післявоєнного життя.

Епічність мислення Б.Харчука проявляється в тому, що роман-тетралогію пронизує народний погляд на життя. У художній системі тетралогії історизм стає естетичною категорією, що зумовлює детермінованість розвитку характерів і обставин їх взаємодії.

Еволюцію художнього мислення простежено на основі другого

видання роману "Волинь"(1988) та циклу повістей про материнство.

Б.Харчукові властива незмінна увага до найгостріших проблем національного буття України, прагнення активного втручання в перебіг суспільних процесів, у зв'язку з чим жанрово-стильові особливості його романів та повістей спрямовані на виявлення та осмислення закономірностей суспільно-соціального розвитку. При реалізації цієї мети і якнайповніше розкриваються найбільш характерні риси індивідуального стилю письменника, передбачуваність вибору тих чи інших художньо-виражальних засобів.

Основні положення дисертації відображені в публікаціях:

1. Як прославилась Харчукова "Неслава"// Курінь: Літературно-мистецький альманах. — Збараж, 1992. — С.4-8.(0.2 арк.)
2. За ширмою "цілинної" теми (нове прочитання) //Курінь: Літературно-мистецький альманах. — Кременець, 1994:С.41-44.(0.3 арк.)
3. Борис Харчук в умовах тоталітарного режиму // Дивослово. —1996.- №4.-С.12-15.(0.7 арк.)
4. Жанровий аналіз повісті Б. Харчука "Вишневі ночі" //Освітянин .- 1996. — N 5-6. —С.27-29. (0.7 арк.; у співавторстві).
5. Художній світ Бориса Харчука // У кн.: Харчук Б. Вишневі ночі.- Кременець, 1997. —С.3-6. (0.3 арк.).

Василишин О.В. Творчество Б.Н. Харчука (эволюция художественного мышления).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 — Украинская литература. Институт литературы им.Т.Г.Шевченко Национальной Академии Наук Украины, Киев, 1996. В работе осуществлена попытка нового прочтения прозы Б. Харчука. В ходе исследования прослеживаются истоки и эволюция творческого мышления писателя, его социальная проникновенность и прозорливость, философская глубина, самобытность мощного силового поля его эпических произведений.

Творчество Б.Харчука оценивается как оригинальное явление в украинской литературе XX века.

Summary

O.V.Vasylyshyn. Artistic world of B.M.Kharchuk in the context of history of the Ukrainian literature. The dissertation for obtaining the degree of candidate of philology. Ukrainian Academy of Sciences. Institute of Literature, Kyiv, 1996. This work is presenting the new reading of artistic texts of prose writer B.M.Kharchuk. The creative work of writer, his individual reality, and penetrarion, philosophical depth and strenth of B.M.Kharchuk's epic is investigated in this thesis.

Ключові слова: епос, художнє мислення, метаморфози мистецької свідомості, жанрово-стильові особливості.

Підписано до друку 19.01.1997 р. Формат 60*84 1/16
Папір офсетний №2. Гарнітура "Arial".
Вис. друк. Умовних друк. арк. 1.0. Наклад 100 екз.
Замовлення № 4.

Тернопільський державний педагогічний інститут
282009, м.Тернопіль, вул.М.Кривоноса, 2.

AB 37.573
AB 37.573